

Б.А. Омельчук

Національний університет "Львівська політехніка",
Інститут гуманітарних і соціальних наук

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПЕРЕДІСТОРИЇ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА

© Омельчук Б.А., 2014

Із залученням письмових та археологічних джерел проаналізовано боротьбу київських князів за утвердження своєї влади на Прикарпатті до кінця XI ст. Зроблено спробу переглянути існуючі погляди на етапи утвердження великокнязівської влади на цій території. Розглянуто особливості територіального розвитку Прикарпаття та Подністров'я у другій половині X–XI ст.

Ключові слова: Галицьке князівство, археологічні джерела, великокнязівська влада, Прикарпаття, Подністров'я.

The article involving written and archaeological sources the Kievan princes fight to uphold its authority in the Carpathian region by the end of XI century. An attempt to revise the existing views on the steps of the Grand approval authorities in the area. The features of territorial development Carpathians and the Dniester in the second half of the X-XI centuries. Analyzed tibal dukes activity as war-lords and military organizers against Great Kievan Princes.

The appearance of the tribal union of the ancient Slavs in the Carpathian region who took afterwards the name of Croats, could be dated back to the last quarter of the 8th – middle of the 9th cc. The Upper Dniester region together with the nearby territories between the Dniester and the Pruth are considered to be the primary territory the ancient Slavic tribal formation appeared at. Afterwards it gradually extended and covered both sides of the Carpathians. For example the Croats inhabited the upper current of the Tyssa river behind the Carpathians.

Key words: Galychina principality, archaeological sources, Kievan duxs power, Prykarpattya, Dniester river basin.

Галицьке князівство, утворене на території Східного Прикарпаття та Подністров'я – найбільш південно-західне серед земель Київської держави – відіграло важливу роль у військово-політичних стосунках Русі, Візантії, Угорщини, Польщі. Прикарпаття та Подністров'я були найпізніше включені до складу Київської держави та ніколи повністю не контролювалися великокнязівською владою. Причину цього прийнято шукати у глибоких коренях племінної державності білих хорватів.

Питання встановлення племінної підоснови Галицького князівства побіжно досліджували М. Грушевський, Б. Тимошук, Я. Ісаєвич, М. Котляр, Л. Войтович, О. Корчинський, О. Овчінніков та ін. [12]. Останнім часом ґрунтовно досліджує цю тему О. Майоров [8]. Вказані дослідники датували ліквідацію племінних структур у процесі входження Прикарпаття та Подністров'я до складу Київської держави кінцем X ст. Однак останнім часом наведено аргументи пізнішого, ніж вважалось, освоєння периферійних територій [20, с. 429]. У зв'язку з цим виникає необхідність переглянути інтерпретацію чисельних археологічних джерел про оборонне будівництво у Східному Прикарпатті та Подністров'ї у X–XI ст. Також досі не з'ясовано багато моментів початкової історії Галицького князівства.

Формування Галицького князівства відбувалося за складної військово-політичної ситуації, тому його політичній еліті доводилося зміцнювати обороноздатність своїх уділів. У цій діяльності їм доводилося спиратися на не чисельні загони, що відбрунькувалися від великокняжої дружини, а на місцевий боярський прошарок, що тією чи іншою мірою сформувався ще у докиївський період.

Рівень військової організації місцевих племен, слід вважати, значною мірою залежав від ступеня державної організації.

Від початків державотворчих процесів, що відбувались у Прикарпатті у VI–VII ст. громади місцевих східнослов'янських племен – носії слов'янської (празько-корчацької) культури – входили до складу єдиного дулібського союзу [17, с. 135, 136].

У середині VI ст. землі Західної Волині і Східного Прикарпаття зазнали нашествия кочовиків-аварів, які поставили дулібську спільноту в залежність від себе („обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів”) [3, с. 7]. На думку деяких істориків, ця залежність могла тривати приблизно з 558 по 670 р. [23, с. 366, 367, 370]. Очевидно, авари „примучували” не лише властивих дулібів, які жили в західній частині Волині, але й населення Східного Прикарпаття, Середнього Подністров'я і Верхнього Попруття, розташоване значно ближче до Аварського каганату. Внаслідок тривалого військового протистояння мало відбутися запозичення передової військової техніки цього кочового народу. Одним із свідчень цього є численні знахідки специфічних тригранних наконечників аварських стріл, зібрані на багатьох городищах цієї території, що існували у VII–X ст. Такі вістря стріл зафіксовані на території Теребовлі (Зеленче), а також на городищах в її околиці (Кровинка) та нижче по Дністру (городища поблизу Хотина – хут. Гринячка та ін.). Ці знахідки підтверджують напади кочівників (аварів, угорців, печенігів) протягом VII–X ст. [16, с. 57, рис. 7: 1].

Починаючи з останніх десятиріч VII ст. спостерігався помітний поступ у матеріальній культурі та суспільній організації жителів регіону. Мабуть, у першій половині VIII ст. утворилися міцніші об'єднання у формі племінних князів: на землях Верхнього Подністров'я – літописних хорватів, на землях Середнього і Нижнього Подністров'я – літописних тиверців [17, с. 136–139]. Є підстави вважати, що саме їх згадано в етно-географічному довіднику 70-х років IX ст. – так званому „Баварському географі” як бужан, волинян та уличів [11, с. 54, 55, 64]. Руський літописець повідомляв, що уличі і тиверці „сиділи” по Бугу і Дністру, а „також поблизу Дунаю”, „аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні” [3, с. 8], тобто до початку XII ст. Мабуть, у VIII–X ст. тиверці займали землі між Дністром і Прутом, зокрема сучасної території України [17, с. 56–57; пор.: 5, с. 205, 206].

Існує припущення, що в той самий час на південь від Верхнього Прута і у верхів'ях Сірета розміщувалися поселення хорватів, які заселяли все Східне і Північне Прикарпаття й були об'єднані у власне племінне князівство [19, с. 168–174].

Протягом усього періоду своєї історії ці племінні князівства могли б перебувати у постійній конфронтації, найперше з кочовими племенами угорських (мадярських) племен, яких після 895 р. змінили печеніги [13, с. 216]. Однак немає жодних підстав вважати, що землі Східного Прикарпаття та Подністров'я потрапляли під владу угорських (мадярських) племен, а згодом печенігів, як це робили деякі історики [22, с. 29, 30].

Мадяри, які початково кочували поблизу Дону й Азовського моря, а під ударами печенігів відійшли в Середнє Подніпров'я, навряд чи проходили в Подунав'я через територію лісистого Прикарпаття. Знамениті кочівницькі поховання, досліджені Я. Пастернаком у лісі Діброва біля Галича, які були датовані кін. IX ст. та пов'язані з угорцями [24], насправді, як вважають, могли належати половцям, які перебували на службі у галицьких князів [11, с. 29, 30]. Близько 895 р. давні угорці під тиском печенігів та, можливо, болгар, оминаючи Східне Прикарпаття, через Семигород перейшли Карпати і захопили Паннонську рівнину [3, с. 14, 16; 7, с. 13, 14].

В історичній інтерпретації низки археологічних досліджень прийнято пов'язувати руйнування фортець Подністров'я та Східного Прикарпаття, яке відбулося на зламі IX–X ст., із відомим з руського літопису фактом про намагання князя Олега у 885 р. узалежнити білих хорватів, уличів і тиверців [3, с. 14]. З цього робиться висновок, що в останній чверті IX ст. племена Подністров'я та Прикарпаття почали втягуватися у сферу впливу Київської держави. Однак, як зауважив ще М. Грушевський, тоді хорвати і тиверці спромоглися відстояти свою самостійність [5, с. 419]. На користь цього свідчать подальші відбудова та значне зміцнення їх [14, с. 66, 67]. Проте не можна виключати й того, що головним фактором руйнування городищ могли бути також набіги кочівників.

Погоджуємося з думкою, що племена східних хорватів та тиверців визнали верховну владу київського князя, але „ще деякий час зберігали племінну автономію” [17, с. 65]. І все ж літописець не згадує їх серед племен, зобов'язаних даниною київському князю. Крім того, якщо східні сусіди тиверців – уличі були підкорені і обкладені даниною лише за часів князя Ігоря, тобто десь наприкінці 30-х рр. X ст. [5, с. 413, 414], то це означає, що й тиверці, розташовані на захід від уличів і деревлян, доти зберігали внутрішню самостійність.

Однак, тиверці, як і східні хорвати, очевидно, рахувалися із силою Київської держави і підтримували з нею політичні відносини, виступаючи надалі її союзниками у війнах проти Візантії, а можливо, й інших супротивників. Зокрема вони брали участь у поході князя Олега на Царгород у 907 р., причому тиверці названі в літописі „толковинами” [3, с. 16]. Можливо, цей термін стосувався також хорватів і дулібів, згаданих у переліку учасників походу безпосередньо перед тиверцями. М. Грушевський вважав, що до „толковинів” київського князя належали ті племена, які „добровільно чи не добровільно, наслідком „примучування“, підпали під його політичний вплив, послали з київським князем в похід свої полки, але, очевидно, не платили йому дани, ані не мали інших зобов'язань супроти нього, чи якихось обмежень своєї управи” [5, с. 412]. Отже, „толковини” – це „автономні племена, зобов'язані до висилання своїх військ на поміч київському князю” [5, с. 419].

Наступний етап підпорядкування західних племен Русі Києву датується другою половиною X ст. за князя Святослава. Не виключено, що поштовхом до цього було просування печенігів у лісостепову зону. Так, сучасник цих подій, візантійський імператор Костянтин Багрянородний зазначав, що печенізьке плем'я “Іавдіертім” поселилося поряд “з данниками Русі ультінами, древлянінами, лендзанінами та іншими слов'янами” [4, с. 157]. Кочовики могли замешкувати лише степові території поруч з лісистими ділянками лісостепу, де господарювали племена уличів, деревлян та, ймовірно, одного з відгалужень волинян. Ці анклавні степу добре відомі на території східніше Дністра. Отже, печеніги не мали безпосереднього кордону з тиверцями та хорватами. Для того, щоб тримати ці племена в покорі, кочівникам доводилося б долати сотні кілометрів вздовж звивистих річкових долин. Тому приписувати їм роль основного фактора небезпеки, що призводив до масового будівництва укріплень у східних слов'ян, немає достатніх підстав. Щодо території Середнього Подністров'я, то заснування оборонних комунікацій у цьому регіоні припадає на кінець X ст. і пов'язується з київським князем Володимиром Великим [9].

Підпорядкування південно-західного регіону Києвом відбувалося поступово. Найпершою була підпорядкована Погорина – територія в басейні р. Горинь. Завершальним акордом у формуванні нової військово-політичної ситуації, коли прикарпатські землі остаточно приєдналися до складу Київської держави, стали походи князя Володимира Святославовича 80–90-х років X ст. Приєднавши до Києва Західне Побужжя в 981 р., великий князь незабаром розпочав наступ на Верхнє Подністров'я і Східне Прикарпаття. Важливе повідомлення щодо цього подав В.М. Татищев [15, с. 64] під 6500 (992) роком: „Володимир ходив до Дністра з двома єпископами, багато людей, навчаючи, хрестив і збудував у землі Червенській град у своє ім'я Володимирь і церкву пресвятої Богородиці створив, залишивши тут єпископа Степана і повернувшись з радістю”. Адміністрації Володимира-Волинського майже сто років підлягали всі західні землі Русі. Саме Волинь довгий час залишалася базою утвердження великокняжої влади у західному регіоні держави.

Однак відомо, що підкорення Волині відбувалося з півночі – по Прип'ятському шляху [21, с. 14]. Південніші області, зокрема Східне Прикарпаття та Середнє Подністров'я, населені хорватами та тиверцями, приєдналися пізніше. Хоча в 944 р. тиверці брали участь у поході князя Ігоря на Візантію [3, с. 25] як „толковини”, цей факт не можна розглядати як доказ повного входження їхнього племінного князіння до складу Київської держави. Не має достатніх доказів на користь того, що, наприклад, археологічний комплекс середньовічних укріплень на одній з найвищих вершин Хотинської височини – г. Городище (483 м), розташованій поблизу с. Горішні Шерівці Заставнівського р-ну на р. Прут (1-ша половина X ст. чи рубіж IX/X ст. – до 1-ї половини XII ст.), був саме великокнязівською фортецею [18, с. 57–65]. Очевидно, що поки київський князь

не встановив своєї влади над улочами і деревлянами, не могло бути й мови про будівництво князівських фортець на території тиверців. Ймовірно, Горішньошерівецьке городище, незважаючи на певні особливості його внутрішньої забудови, оборонних конструкцій і знайденого речового матеріалу [Рус, с. 55], могло бути лише фортецею – осередком влади місцевих володарів. До залишків таких племінних центрів належало також городище Ломачинці на р. Дністер [18, с. 38].

Серед учасників походу 944 р. літописець не згадує дулібів (волинян, бужан, лучан) і хорватів. Це може вказувати на їхній вихід з числа „толковинів”, тобто союзників Києва. Припускають, що, мабуть, навесні 992 р. хорвати навіть могли виступити проти просування київського князя на захід. Тоді Володимир на чолі великого війська здійснив похід, який остаточно утвердив його владу в регіоні. Літопис лаконічно повідомляє “Идэ Володимиръ на Хорваты” [3, с. 106]. Датування походу підтверджується повідомленням Гільдесгеймських анналів про те, що влітку 992 р. польському князю Болеславу загрожувала „велика війна проти руських”, внаслідок чого він не зміг прибути з військом до німецького короля Оттона III [1, с. 111]. Похід було підготовано масштабно. У записці візантійського топарха, який перебував у 991 або 992 р. у м. Маврокастро, тобто Белгороді (нині Білгород-Дністровський Одеської обл.), повідомляється про те, що якісь війська „зробили безлюдними більше десяти міст, сіл же було цілковито розорено не менше п’ятсот, і взагалі, все сусіднє і близьке до нас ніби бурею було охоплене, а люди, ні в чому не винні, звинувачені в порушенні клятви, опинилися у владі рук і мечів” [2, с. 129]. Звістки про ці воєнні дії налякали місцевих мешканців, підвладних топарху, тому що вони були „сусідами царюючого на північ від Дунаю, сильного численним військом і гордого бойовою силою”, тобто князя Володимира [2, с. 130].

Проте, навряд чи київському князю в умовах протистояння з печенігами було вигідне винищення улочів та тиверців, хоча про це й говорить літописне повідомлення. Як вказують М. С. Грушевський, а згодом Б. О. Тимошук, ці племена брали участь у військових походах київського князя [19, с. 150] та мали зобов’язання висилати свої залоги за його вимогою [5, с. 419]. Навряд чи цілковите спустошення території у межах річки Верхнього Прута і Середнього Дністра, де практично зі 120 давньоруських поселень, городищ залишаються одиниці [10], було наслідком боротьби із сепаратизмом хорватської знаті та її відмовою поставити свій військовий контингент для київського князя Володимира I. Більш вірогідною є загибель фортець внаслідок активних бойових дій печенігів або інших кочівників. Вірогідно, що місцеве слов’янське населення Прикарпаття та Подністров’я також служило Володимирі I для рекрутування військових дружин. Відразу ж після хорватського походу князь прямує до печенігів, які підійшли до Сули „пришэдшу же зму с войны Хорватской и сз Печеньзь придоша по внои сторонь в Сули” [3, с. 68].

Саме тривале протистояння з кочівниками могло викликати масову загибель наприкінці X ст. старих адміністративно-господарських центрів в Східному Прикарпатті, зокрема потужної фортеці, рештки якої збереглися поблизу с. Ревне Кіцманського р-ну Чернівецької обл. [18, с. 121–138]. Доказом цього є спорудження на зламі X–XI ст. нової фортеці [18, с. 190–191] неподалік, на вершині г. Цецин (541 м) – стратегічно не доступної для кінноти кочівників. Будівництво нової мережі фортець спростовує поширене у центральноєвропейській літературі твердження про панування над слов’янами печенігів [22, с. 30]. Одночасно утверджується погляд на час остаточного освоєння внутрішніх територій Південно-Західної Русі Київською державою – друга половина XI–перша половина XII ст. [20, с. 429]. До цього періоду великокнязівська влада контролювала лише розташовані на магістральних шляхах земельні центри.

Такими на території Подністров’я і Прикарпаття були міста Перемишль, Тербовля, Звенигород та Галич.

Землі Подністров’я і Прикарпаття перебували під безпосередньою владою київських князів до кінця XI ст. Адже коли територією майбутнього Галицького князівства заволоділи Ростиславовичі, великий князь Святополк Ізяславович (1093–1113) заявив, що „се є волость отца мого і брата” [3, с. 153]. Він мав на увазі Ізяслава Ярославовича, який правив у Києві з 1054 до 1078 р. (з кількома перервами) і його сина, володимирського князя Ярополка Ізяславовича (1078–1087). Цю заяву було зроблено через те, що великий князь Всеволод Ярославович (1078–1093) передав

Рюрику, Володарю і Васильку Ростиславовичам відповідно Перемишльський, Звенигородський і Тербовльський уділи [3, с. 125; 5, т. 2, с. 75, 409]. Це відбулося близько 1084 або 1085 р. [6, с. 38]. Наступними роками троє братів проводили ворожу стосовно Києва політику. Після смерті старшого брата Рюрика в 1092 р. у Перемишлі утвердився Володар, який зберіг за собою Звенигород і провідне становище у краї, а Василько, що княжив у Тербовлі, отримав як компенсацію Галич з волостю [5, т. 2, с. 416, 417]. Тобто наприкінці XI ст. на території Подністров'я і Прикарпаття формується територіальна структура у складі Перемишльського і Тербовльського удільних князівств.

Детальніше дослідити обставини розвитку місцевої племінної державності на території Подністров'я і Прикарпаття можна буде лише після ґрунтовних широкомасштабних розкопок великих городищ, які пов'язуються із племінними центрами.

1. *Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия. IX – первая половина XII в. / Составление, перевод, комментарий М.Б. Свердлова.* – М.–Л.: б.и., 1989. – 206 с. 2. *Литаврин Г.Г. „Записка греческого топарха”. (Документ о русско-византийских отношениях в конце X в.) // Из истории средневековой Европы (X–XVII вв.).* – М., 1957. – С. 114-130. 3. *Літопис Руський за Іпатіївським списком / Пер. Л. Махновець.* – К.: Дніпро, 1989. – 591 с. 4. *Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева.* – М., 1989. 5. *Грушевський М. Історія України-Руси /в 11 т., 12 кн.– Т. 2: XI–XIII вік.– К.: Наук. думка, 1992.– 633 с.* 6. *Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.* – К.: Наук. думка, 1985. – 184 с. 7. *Краткая история Венгрии: С древнейших времен до наших дней.* – М.: Наука, 1991. – 608 с. 8. *Майоров А.В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона.* СПб, 2006. – 209 с. 9. *Маярчак С.П. Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX–XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень). Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – К.: Ін-тут археології НАН України, 2012. – 16 с. 10. *Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст.* – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с. 11. *Моця О. П. Карпати у X–XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат.* – Т. 1: Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 341–360. 12. *Овчинников О.Г. Східні хорвати на карті Європи // Археологічні студії / Ін-тут археології НАНУ, Буков. центр археол. досл. при ЧДУ.– Вип. 1.– Київ; Чернівці: Прут, 2000.– С. 217–17.* 13. *Орлов Р.С. Про час появи печенігів на території України / Р.С. Орлов // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е.* – Київ-Львів, 1999. – С. 216-225. 14. *Русанова И.П., Тимощук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки.* – Ужгород: Карпати, 1981. – 144 с. 15. *Татищев В.Н. История государства Российского: В 7 т. – Т. 2. – М.–Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1963.– 252 с.* 16. *Терський С. В. Археологічні матеріали з пам'яток княжої доби на Західному Поділлі у фондах Львівського історичного музею // Наукові записки (Львівський історичний музей).* – Вип. 15. – Львів, 2012. – С. 42–62. 17. *Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.* – К.: Наук. думка, 1976. – 178 с. 18. *Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.).* – К.: Наук. думка. 1982. – 206 с. 19. *Тимощук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999.– 156 с.* 20. *Фетисов А.А. “Дружинная культура” Древней Руси / А.А. Фетисов // Древнейшие государства Восточной Европы. 2010 год. Предпосылки и пути образования Древнерусского государства.* – М., 2012. – С. 406-436. 21. *Шеломенцев-Терський С.В. Військова інфраструктура Волинського князівства в XI–XIV ст. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук.* – Львів: Нац. ун-т “Львів. політехніка”, 2011. – 36 с. 22. *Kaindl K.P. Geschichte der Bukovina. – Czernovitz, 1896.* 23. *Łowmiański H. Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. / Монографія Н. Łowmiański.* – Warszawa, 1963. – Т. 2.– 420 с. 24. *Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten // Archeologia Hungarica.* – 1937. – Bd. 21. – S. 1–7.